

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО ПЕДАГОГИКА

Книга Социални дейности

Том 112

ANNUAL OF SOFIA UNIVERSITY “ST. KLIMENT OHRIDSKI”

FACULTY OF EDUCATION

Social work

Volume 112

СОЦИАЛНА ЗАЩИТА В РАННОСРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА (У11-XI в.)

АЛЕКСАНДЪР ХРИСТОВ1

Резюме. Настоящата студия представлява опит за систематизиране и анализ на исторически сведения, отнасящи се до същността и механизмите за социална защита на българското общество, прилагани в ранносредновековната българска държава (VII—XI в.). Разгледани са различните обществени форми за социална закрила на славяни и българи (п्राбългари) в додържавния период. Представени са промените и спецификата в установените обществени отношения и социалната регулация, прилагана от държавното управление след нейното консолидиране. Изведени са ключови характеристики и инициативи в социалната политика, провеждани от централната власт (българските владетели) през различните етапи от нейното хронологическо развитие. Проследяват се отделните насоки в социалнозащитната политика на Българското ханство-царство в периодите до приемането на християнството и след неговото утвърждаване до началото на XI в. Показани са процесите, свързани с регламентирането и институционализирането на грижата за бедни от манастирите, както и специфичните форми и прояви на благотворителност, които са засвидетелствани в българските земи под византийска власт от края на XI в.

Ключови думи: ранносредновековна българска държава, християнство, социална защита, милосърдие, просяк, бедност

SOCIAL PROTECTION IN EARLY MEDIEVAL BULGARIAN STATE (VII-XI CENTURY)

Alexander Hristov

Abstract. *This study is an attempt to systematise and analyze historical information on the nature and mechanisms of social protection of Bulgarian society applied in the Early Medieval Bulgarian State (VII-XI century). The different social forms of social protection of Slavs and Bulgarians (Proto-Bulgarians) in the state period have been examined. The changes and specificities in the established social relations and the social regulation applied by the state administration after its consolidation are presented. Key characteristics and initiatives in the social policy carried out by the central government (the Bulgarian rulers) are presented during the different stages of its chronological development. It follows the different directions in the social-protection policy of the Bulgarian Khan-kingdom in the periods before the adoption of Christianity and after its establishment until the beginning of the 11th century. Showing the processes related to the regulation and institutionalization of the care for the poor of the monasteries, as well as the specific forms and manifestations of charity, which have been witnessed in the Bulgarian lands under Byzantine rule from the end of the 11th century,*

Key words: *Early Medieval Bulgarian State, social protection, mercy, begging, poverty, wealth, poor, charity, deprivation, Middle Ages, christianity, monasteries.*

Увод

Постановка на проблема. В своето дълго историческо развитие българската държава преминава през различни периоди и етапи на укрепване и консолидация, прилагайки специфични форми за социална защита на своите членове. За съвременните изследователи икономическите и социално-политически предизвикателства, съпътстващи цялостните процеси по осигуряване на базова социална закрила за населението от създаването на българската държава до днес, остава слабо проучен и изследван проблем от гледна точка не само на социалната наука, но и на самата българска историография. Липсата на задълбочени изследвания, третиращи отделни въпроси или аспекти, свързани с прилагането на определени социалнозаконодателни мерки и инициативи в периода на ранносредновековната българска държава, представя пред историческата наука изискването и необходимостта да се покаже и разкрие нейният индивидуален характер и специфични черти. Така разкриването и осмислянето на протичащите процеси в контекста на цялостното социално развитие ще спомогне за неговото правилно и функционално разбиране от съвременна гледна точка.

Определеният период, обхващаш хронологически времето от VII до XI в., се определя нееднозначно според динамиката на вътрешнополитическите и социални процеси и носи своите характерни особености. Като негова най-съществена и отличителна черта, изясняваща вътрешноструктурните му особености

ности, несъмнено се явяват центростремителните процеси по формиращото се средновековно българско общество, неговото консолидиране и изграждане на българската средновековна държавност.

Цели и задачи. Настоящата публикация има за *цел* да разкрие и анализира протичащите процеси и етапите, свързани с отделни прояви на социална и обществена защита, които са засвидетелствани в историческото развитие на ранносредновековната българска държава до втората половина на XI в.

Задачите, които се поставят пред изследването за постигане на набелязаните цели, са:

- да се покажат характерните особености при осъществяване на социалната защита в този най-ранен етап от формирането на ранносредновековната българска държавност;
- да се открият спецификата и особеностите в прилаганата социална защита при славяни и (пра) българи в додържавния период (последната четвърт на VII в.);
- да се представят обществените отношения и начините за социалната регулация в българското ханство-царство, прилагана от държавното управление след нейното консолидиране;
- да се проследят социалните насоки в отделните подпериоди до приемането на християнството и след него, като се покажат водещите принципи при идеологическото (религиозно) осмисляне и утвърждаване на разбирането за социална защита;
- да се анализират процесите, свързани с регламентирането и институционализирането на грижата за бедни от манастирите, както и специфичните форми и прояви на благотворителност, които са засвидетелствани в българските земи (под византийска власт) до края на XI в.

Обект и предмет на изследването: Като обект настоящото изследване не ще разглежда социалната защита като съвкупност от действия, насочени към трайното обезпечаване и подпомагане на всички членове на българското общество, съобразно социално-икономическото, обществено-политическото или религиозното развитие на ранносредновековната българска държава.

Като *предмет*, определящ реалните и конкретни аспекти, чрез които обектът функционира, се разглеждат изграждащите го елементи и механизми за социалната защита, прилагани от светската и духовна власт: закони, мерки и инициативи на държавата и владетеля, институционална грижа на църквата и манастирите, както и специфичните форми и прояви на благотворителност, които са засвидетелствани в българските земи до края на XI в.

Придържайки се към зададените теоретични постановки, изследването ще проследи и анализира отделни аспекти, свързани със социалната защита, нейните форми и проявления през посочения период, а именно:

- Как се осъществяват вътрешнообществените отношения и социалната регулация в отделните етнически общности на славяни и прабългари в додържавния период на прехода от родообщинен строй към военноплеменни съюзи и държавно политически обединения.

- Какви промени настъпват в българското общество след неговото консолидиране и утвърждаване на държавно политическата власт и владетелската институция.

- Как се осъществява социалнозащитната политика в Българското ханство-царство в периодите до приемането на християнството (до 864 г.) и след неговото утвърждаване до началото на XI в.

- Как се регламентира и институционализира от църквата и манастирите грижата за бедните и нуждаещите се.

- Какви форми и прояви на благотворителност са засвидетелствани в българските земи под византийска власт (края на XI в.), как се осъществява тя, както и кои са нейните носители.

Периодизация. Така очертаните въпроси маркират своеобразната хронологическа рамка на проучването, като най-общо тя може да се структурира в следните по-значителни етапи от своето развитие:

- Преходен (*додържавен*) период - края на VI-втората половина на VII в. Характеризира се с трансформацията на обществените отношения и разпадане на родово общинния строй; налагането на нови форми (задругата) като социално-политическа организация и защита на славянската и българската етнически общности; преминаване към военно племенна организация или временни политически съюзи, като етап към държавно обединителните процеси и условия, създали се на Балканския полуостров в края на VII в.

- Ранносредновековен (*консолидационен*) - края на VII в. - първата половина на XI в. Период, характеризира се според вътрешната си динамика нееднозначно не само с оглед на протичащите консолидационни процеси по изграждането на ранносредновековната българска държавност, но и чрез регламентирането на определени форми, инициативи за социална защита и подпомагане на бедните и нуждаещите се членове на обществото до приемане на християнството (864) и след това.

- Институционален (*неформален*) - края на XI в. - етап, свързан с трайното регламентиране и установяването на специфични форми на грижата за бедните и нуждаещи се, която се инициира изцяло от църквата и манастири те или чрез индивидуални прояви на благотворителност, които са засвидетелствани в българските земи под византийска власт през този период.

Предложената хронологическа рамка има относително условен характер и

въпреки че се припокрива с утвърдената от българската историография периодизация (Божилов, Ив., Гюзелев, В., 1999), тя има своята специфика. Разграничаването на отделните етапи се подчинява най-вече на социално

88

законодателните промените и аспекти, които засягат ранносредновековното българско общество и мерките, които светската и духовна власт инициират (предприемат) за неговата социална защита. Очертаната рамка не претендира за пълна изчерпателност на времевите граници който темата обхваща, но е оптимална за целите на настоящата публикация дотолкова, доколкото тя да открие основните акценти за правилното разбиране на процесите през посочения период.

Класификация и обзор на историческите извори. Изложените гледни точки ще бъдат проверени и анализирани посредством достъпната изворова база от исторически сведения, отнасящи се до социалнозаконодателните инициативи, които имат пряко отношение към осигуряването на социалната защита в средновековното българско общество през периода У11-X1 в. С оглед на утвърдената от българската историческа наука класификация и типология зация на историческите извори тук ще бъдат разгледани основно писмените епиграфски сведения (Гюзелев, В., 1981: 5-6; Ангелов, П., 1999: 6-27)². Сред тях като основен и преобладаващ вид могат да се открият: *документалните, историко-летописните сведения, хрониките и историческите съчинения с литературно-публицистичен характер.*

По своя произход и език изворите за социалната история на ранносредновековното българско общество най-общо могат да се класифицират в две основни групи: *домашни и чужди*. Обемът на чисто българските сведения, към които могат да се причислят и някои от византийски извори („*Свидас*“), имащи за основа на своето съдържание по-стари и недостигнали до нас ком-пилативни произведения, като цяло е много малък и незначителен.

Значително повече като количество и обем на информация се явяват чуждите извори, като по своя произход те се подразделят на: *византийски* и западно европейски - *латински*.

Систематизирайки най-общо историческата информация от изворите, те могат да бъдат класифицирани, както следва:

[^] *документални извори* - всички официални държавни и църковни документи, актове, владетелски разпореждания, грамоти, правилници (типици) и др., отнасящи се до прилагането на социално защитни дейности и мероприятия от светските власти и духовните институции в ранносредновековното българско ханство-царство;

2 Настоящата класификация на писмените извори е структурирана на базата на общо достъпни за широк кръг читатели и историци сведения, като основата, върху която тя стъпва, са поредицата гръцки (ГИБИ) и латински извори (ЛИБИ) за българската история без авторът да претендира за нейната пълна изчерпателност. (За различните аспекти, свързани с класификацията на средновековните български извори, по-подробно вж.: Гюзелев, В. 1981; Ангелов, П., 1999.)

89

С хроники и исторически съчинения с летописен характер - значително по-обемни и изчерпателни от гледна точка на документалните сведения, които авторите им дават, като често те са основни или допълващи смислово официалните.

Историография. Критически анализ. В българската медиевистика не е обръщано значително и специфично внимание на различните въпроси и аспекти, свързани с прилагането на социалната защита, подпомагането и благотворителността (Петкова, И. 2005: 31—35). В основните трудове, монографии и изследвания за българското Средновековие, които засягат определени про bleми на общественото развитие³, социално правната регулация⁴ и ролята на църквата⁵, често се изхожда от гледна точка на събитийната (фактологическа) история, като „социалното“ се разглежда в контекста на развиващите се общи вътрешно политически процеси.

Терминология. В хода на изложението е изключително важно да бъдат направени някои терминологични уточнения, относно разбирането за социална защита и нейното осъществяване през ранното Средновековие. За разлика от съвременния смисъл, което понятието определя през посочения период, тя е насочена основно към:

С осъществяването на помощ (подпомагане) срещу: *скъдност, лишение, насилие, щета, домогване и грабеж*;

3 Миланова, А. (2011) Динамика на селото в България под византийска власт (XI-XII в.): между разорението и просперитета. - *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Център за Славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т 97, 67-79.

Миланова, А. (2007) Градът във Византийска България (XI-XII в.): приемственост и промяна. - *Mediaevalia Christiana* (Средновековен урбанизъм. Памет-сакралност-тра диции), 2/2007, 7-21. Цанкова-Петкова, Г (1964) За аграрните отношения в Средновековна България XI-XIII в. БАН, София.

4 Петров, П., Петрова, Г (2005) История на българската държава и право. Извори 680-1944. Албатрос, София. Ангелов, Д. (1992) История на средновековната българска държава и право. София, Булвест 2000. Андреев, М., Милкова, Ф. (1979) История на бъл

гарската феодална държава и право. София, Наука и изкуство. Петрова, Г. (2009) История на българската държава и право 680-1878. София, Сиби. Бобчевъ, С. С. (1907) Българската челядна задруга въ сегашно и минало врѣме. СБНУНК Кн. XXII-XXIII, 1-207.

5 Николова, Б. (2010) Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България. Т 1, Манастирите; Т 2, Монасите. София, Алфаграф. Миланова, А. (2005) Манастирът като фактор за развитието на селото в България под византийска власт (XI-XII в.). - *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“, Т 93.

6 Петров, П. (1981) Образуване на българската държава. София, Наука и изкуство. **90**

С прилага се по отношение на различни групи и категории нуждаещи се: *бедни, бездомни, просяци, сиромаси, голи, сакати, мистии*⁷, *парици*⁸, *пътници и роби*;

С за задоволяване на основни човешки потребности от: *сигурност, си тост и изобилие*;

С чрез реализирането на социални инициативи и регламентирани дейности от страна на светската власт (владетеля, аристокрацията) и църквата (манастирите);

С социални заведения и институции - манастири (странноприемници, прибежища и убежища за странници).

Обществена и социална защита на славяни и българи в додържавния период (края на VI-втората половина на VII в.)

В периода до образуването на ранносредновековната българска държава славяни и прабългари прилагат специфични форми на социална защита, които се развиват под въздействието на тяхното общественото-политическо и социално-икономическо развитие. Различните условия, при които те се формират, налагат и различните подходи при регулирането на обществените отношения, като процесите на този етап най-общо се подчиняват на принципа за осъществяване на колективната сигурност в социума.

Славяни

След втората половина на V-началото на VI в. в хода на Великото преселение на народите славянските племена трайно се установяват по дунавска та граница на Византийската империя. Независимо от различния общественно-политически строй и форма на организация византийските автори подчертават демократичността и липсата на единна централна власт у тях (Петров, П., 1981: 81). „Тези народи - *славини* и *анти*, съобщава Прокопий, не се упрявляват от един човек, но от старо време живеят демократично и затова винаги

общо разглеждат полезните и трудни работи“ (*Procopius*, ГИБИ, II: 126).

Първоначално славянското разбиране за демокрация [*0ц^ократ1а*] ко респондира с понятието за *народовластие*, което в по-общ смисъл означава премахване на икономическите неравенства между отделните членове, равни права и възможност за отделния индивид, достъп до участие в управлението

7 *Мистиите* са юридически свободни, но ратайстващи на земите на феодалите срещу незначително възнаграждение.

8 Те са снабдени със земя и с известни права над нея, но не и владелчески, като фео далът е нейният върховен собственик.

91

и преразпределението на материалните блага с цел осигуряване социална защита на общността.

Самата вътрешна диференциация в славянските племенни общности показва определена динамика в процесите на управление, която по думи те на Псевдомаврикий често се колебае между демокрация и безвластие (*Mauricius*, ГИБИ, II: 281-283.; *Leo Philosophus*, ГИБИ, IV: 173-174). Обществ вените отношения се решават колективно, като липсва социална сегрегация, а дори пленниците, които не се държат в робство, могат да избират дали да напуснат след като се откупят (отработят), или да останат там като свободни хора (*Mauricius*, ГИБИ, II: 281-283).

Независимо от изложените констатации, при по-подробен анализ, могат да бъдат открити определени йерархични нива в обществените отношения, които могат да се разглеждат като наследство, останало от Античността и гос подстващите в Древна Гърция и Рим обществени форми и структури с ясно разграничаване на две основни категории: свободни славяни и несвободни - роби (Чавдарова, А., 2012: 14-16).

Разглеждайки византийските сведения, следва да се отчете и обърне внимание на факта, че те са дадени от хора, които преценяват обществените отношения и социалната регулация на славяните през призмата на собственото (византийско) разбиране за социална защита. В действителност в тези творби авторите описват едно специфично общество, живеещо при друг обществен строй - родовообщинен (История на България, 1981: 55; Петров, П., 1981: 81), което се отличава от робовладелския строй на добре организираната империя, в която те живеят.

Основна обществена единица у славяните заемала *родовата община*, представляваща колектив от хора, които общо владеят средствата за производство, заедно се ползват от произведените блага и били свързани помежду си с кръвно родство. Всяко по-голямо родово обединение било оглавявано от родови *старейшина*. Обикновено това бил най-възрастният или най-опит ният мъж, имащ авторитетно положение и дума, в която другите принципно се вслушвали, но неговата власт не била абсолютна, защото всички важни въпроси били

решавани общо. По време на разселването на славяните през IV-V в. и още докато те се намират отвъд Дунав, родовата община започва постепенно да се разлага на отделни *семејства (задруги)*, обединени въз основа на териториалния принцип. В случая хората, живеещи на определена територия и несвързани обезателно с кръвно родство, притежавали свой дом, инвентар и работен добитък, ползвайки обработваемата и необработваемата общинска земя.

Основна обществена форма на организация се явявало *племе то* - представляващо *съюз от родови или териториални общини*. Начело на всяко племенно обединение стояло *вожд*, наречен *княз* [бълг. *кнез*, рус. *князь*], избран от *общото събрание* [вече] на всички годни да носят оръжие мъже.

92

Общото събрание като колективен орган решава не само въпросите, свързани с войната и мира, но и вътрешни въпроси от живота на племето. За разрешава нето на определени задачи, които не били по силите и възможностите на едно племе, се създават *временни политически обединения - племенни съюзи*, начело на които застават временни *вождове*. Обикновено такива племенни съюзи се създават за водене на войни, затова и този период в живота на славяните се обозначава с термина *военна демокрация* (История на България, 1981: 55-56; Петров, П., 1981: 81).

Византийските автори, които са основният източник на информация за славяните, наред с общата информация, която дават за конфликта им с Империята, обръщат определено внимание и върху социалните промени, настъпили в тяхното обществено развитие през VI в. Засилването на процесите, свързани със социалната диференциация в славянското общество в резултат постоянните военни нападения, довежда до появата на определени *имуществени разслоения и социални неравенства*. Неравномерното разпределение на военната плячка от походи (Петров, П., Гюзелев, В., 1978: 135) води до натрупване на значителни богатства в ръцете на отделни лица, за които войната става средство за забогатяване.

Тук трябва да се отбележи, че голяма част от славяните, участващи в тези набези, получават толкова, колкото е необходимо за задоволяване единствено на насъщните им потребности. За тях грабежите са само средство за осигуряване на прехрана. В изворите (*Procopii Caesariensis* ГИБИ, II: 103-148) от края на VI в. все по-често се споменава и говори за забогатяване, за натрупване на огромни количества злато, сребро и добитък, което в голямата си степен се отнася единствено до славянската военноплеменна аристокрация, не засягайки останалата част от население. Така военното противопоставяне на славяните с Империята допринася за процесите, свързани с постепенното засилване на имущественото разслоение и обособяването на славянската военноплеменна аристокрация, характеризирана вече като заможна и икономически силна прослойка.

През VI в. класовото разслоение сред славянското общество се развива изключително интензивно (История на България, 1981: 56-57). То се задълбочава още повече след заселването и трайното им усядане на Балканския полуостров, когато се наблюдава и имуществено разслоение в славянското общество, тъй като постепенно в ръцете на славянската военноплеменна аристокрация преминават обширни дялове земя, отнета от византийската аристокрация. *Имущественото неравенство* от VI в., изградено върху притежание то на добитък и скъпоценности, сега прераства в неравенство, произтичащо от *владееенето на земята*. Славянската военноплеменна аристокрация се пре връща в *класа* на земевладелци, която вече изпитва нужда да ползва чужд труд, да присвоява чужди блага, за да увеличава богатствата си. *Имуществе ните и класовите различия* в славянското общество се основават на *земевла*

93

дението, което е и главното противоречие в средновековното *феодалното общество* (История на България, 1981: 55-56; Петров, П., 1981: 81). Тези процеси продължават да се развиват и в началото на VII в., като оказват влияние и върху съществуващите през предходния етап стари родови връзки между славянските племена, които постепенно започват да се разкъсват, а в следствие на места дори те се разпадат или напълно изчезват. Заедно с местното автохтонно население славяните започват да се реорганизируют в *териториални общини*, където обработваемата земя постепенно става собственост на отделните *семейства*, т.е. може да се *придобива, купува, продава, наследява или подарява*. Оттук нататък следва естествен процес на разслоение вътре в самата община и появата на няколко категории социално диференцирани групи от: бедни, богати, имотни, полуимотни и безимотни. Подобно на формиращите се в средновековните европейски общества съсловни различия (Чавдарова, А., 2012: 26), се създават реални условия за попадане/изпадане в определена икономическа зависимост или бедност. На практика това означава възникване на различни форми на *експлоатация* и *потисничество* в съществуващото славянско общество (История на България, 1981: 58).

Разгледаният процес протича в период, когато набезите за грабежи и плячка постепенно намаляват, с което силно се ограничава постоянният източник на несметни богатства за формиращата се аристокрация. Приходи и богатства тя вече може да придобива или по пътя на обработването на земята, или чрез *присвояване* част от добива на завареното местно население и на славяните-общинници.

Основният проблем, който изпъква пред славянската аристокрация при управлението и обработването на придобитата земята, е свързан с източниците на работна ръка. При отмирането на робовладелските отношения в самата Византия и при неуспешните войни с Империята набавянето на военнопленници

и използването на робски труд се оказват силно ограничени, дори невъзможни. Пред славянската аристокрация не остава нищо друго, освен да поста ви под своя зависимост най-вече местното население и тя все повече насочва погледите си към него. И колкото по-силен е процесът на обезземляване на отделните членове в общините, толкова повече се засилва поляризацията в тях, давайки възможността да бъдат привлечени *безимотните* и *малоимотните* на работа в земите на аристокрацията. Така се оформят отношения, за чието утвърждаване става особено наложително създаването на държавно управление и организация (пак там: 58). Предпоставките за изграждане на държава на този етап все още са недостатъчни. Процесът на разслоение в общините протича твърде бавно, поради което за славянската аристокрация е невъзможно чрез подчинение на свободните селяни-общинници да си на бавя необходимата работна ръка. Наложително е да се посегне на общините като цяло, да се поставят те под *господарска опека* и да се *принудят* да дават

94

част от приходите си под формата на данък (рента) на своите господари. За това е необходима силна власт и изграден държавен апарат (Петров, П., 1981: 97-98). Същевременно държавната организация е необходима на славянската аристокрация и за уреждане на отношенията със завареното местно население. Славяните се заселват на територия, в която в продължение на векове съществува държавна организация. Заимствайки определени форми от нейна та структура, те получавали възможност да държат в *подчинение* завареното население. Това е добре схванато и отчетено, за което свидетелства бележка в хрониката на Михаил Сирийски, който изрично отбелязва облагането на местното население с данъци (*Chronique de Michel le Syrien*, p. 361).

Поддържането на отношенията на подчинение, установени между славянската аристокрация и завареното местно население, изисква изграждането на властови (държавноуправленски) структури. Веднъж започнато, изгражда нето на подобни протодържавни структури и организация с нейния сложен апарат, подчинявайки се на *управление и принуда*, те неминуемо следва да обхванат както местното население, така и славянското общество. Невъзможно е само едни от общините да бъдат поставени в данъчна зависимост, а други да се ползват от пълна свобода (Петров, П., 1981: 98). Урегулирането и подчинението е необходимо не само за защита на класовите интереси на славянската аристокрация. В значителна степен то се налага и за да се осъществява колективна сигурност на цялото славянско общество, най-вече поради преминалата в настъпление Византийска империя. И колкото заплахата от възстановяване на византийското управление (власт) става по-голяма, толкова необходимостта, а същевременно и възможностите за създаване на държавна организация нарастват. Първи стъпки в това отношение са отдавна съществуващите и не

прекъснато укрепващи и развиващи се племенни съюзи.

В периода от края на V в. до втората половина на VII в. славянското общество преминава през дълъг и продължителен процес на социално структуриране и развитие на обществените отношения. Организационните форми за социална защита на нуждаещите се до голяма степен се развиват в контекста на протичащите обществено-икономическите и социално-политическите процеси, довели до постепенната трансформация на славянското общество в протифеодално-съсловна социална структура (система). Изградена на базата на сложни властови и йерархични взаимоотношения, свързани със собствеността над земята и междуличностните връзки, се създават реални условия за обособяването и появата на няколко категории социално диференцирани групи от: бедни, богати, имотни, полуимотни и безимотни, което е предпоставка за задълбочаването на процесите, свързани със социална защита на нуждаещите се.

Българи

В периода между IV-VII в. българите, както и славянската етническа общност, преминават през дълъг и продължителен процес на обществено-политическо, социално-икономическо развитие и консолидация. Оформящият се вътрешноструктурен модел на обществените отношения и прилаганата социалната защита могат да се разглеждат в пряка зависимост с основните етапи в тяхното развитие, характеризиращи се с преход от номадския начин на живот (IV-VI в.) към постепенно усядане и развито земеделие и скотовъдство (втората половина на VI-VII в.). Основно място в социалната структура първоначално заема многосемейната патриархална номадска родова община, което на практика означавало съвкупност от индивиди и личности, намиращи се в кръвно родство (родови принцип) със съплеменниците си. В това отношение показателни са думите на Псевдомаврикий, който отбелязва за тях, че те живеят или „разпръснати по родове и колена/племена, имали общи пасища, номадски станове и обща собственост върху стадата“ (*Mauricius*, ГИБИ, II: 279). Това на практика показва (означава), че на този етап, от социална гледна точка, разслоението в българското общество все още не е толкова силно изразено и диференцирано.

Основното ядро в социалната структура на българите се явява племе то, което е обединяващата сила, около която се концентрират многобройните племенни родове (утигури, уногундури, котраги и др.). С цел преодоляване на тяхната раздробеност и засилващите се процеси по консолидацията на общността през втората половина на IV в. властта постепенно се трансформира, като начело на нейното управление вече застава племенен вожд. Утвърждава неговото

едноличната му власт (в следствие тя става наследствена) в племенната организация създава условия и предпоставки за промяна на социалната структура на обществото, което спомага за държавно-преобразователните процеси, намиращи израз в създадения се военно-племенен съюз Велика България (632).

В резултат на интензивните политически и социално-икономически процеси от края на VI и първата половина на VII в. в българското общество се осъществяват социални промени. Те се дължат на задълбочаващата се социална диференциация, породена от напредващите процеси на обществено разслоение, което води до формирането и обособяването на две социални групи (съсловия):

С родово-племенна аристокрация - владетелят и родовите предводители (военна аристокрация), които изпълнявали основно военни функции; С свободни общинници - скотовъдци, земеделци и занаятчии⁹. Независимо от факта че пред външна опасност обществото консолидира и напъга общите си сили, вътрешно то остава силно диференцирано. Укреп

9 Тук се има предвид хора на труда - селяни и занаятчии.

96

ващата се родово-племенна аристокрация, която постепенно се превръща в наследствена, утвърждава позициите си, като прилага определен набор от форми на експлоатация, насочена към обикновените членове на българското общество.

За общност, намираща се в определен стадий на развитие при преход от Античност към Средновековие, като специфични форми на експлоатацията, могат да бъдат открити следните:

^ *задължително участие във военни походи* - като последица това води до откъсване на обикновените членове на българското общество от трудовата им дейност, но в същото време те нямат полза или материална облага, тъй като не участват при разпределянето на плячката;

^ *поставяне в зависимост (робство)* - както на военнопленници, така и на едновърци (сродници), които били връщани срещу откуп или използвани като работна сила (домашно робство) за лични нужди или строителни дейности.

Разглеждайки от дистанцията на времето прилаганите форми за социална защита в рамките на славянската и българската етническа общност могат да бъдат направени няколко съществени извода. Първо, през периода на поддържащото развитие на славяни и прабългари социалната сигурност и подпомагането се изгражда на принципа на взаимопомощта, осъществявайки се в рамките на семейството и рода. Второ, със задълбочаващите се социални процеси започват да се обособяват първите родово-племенни териториални общности, като грижа та за нуждаещите се става обща (обществена), т.е. осъществява се в рамките на създаденото обединение. Трето, под натиска на започналата социална диференциация и установяването на определени властови форми на експлоатация и

зависимост постепенно се създават сложни взаимоотношения между отделните социални категории, които са характерни за ранносредновековните общества през посочения период (Чавдарова, А., 2012: 24-27).

Социална защита в ранносредновековната българска държава (УП-XI в.)

Грижи за бедните и нуждаещите се в дохристиянския период (УП-IX в.)

Появата и утвърждаването на българската държава след 681 г. се разглежда като сложен, но закономерен процес от взаимодействието между славяни и българи, изграждащи военно-политически съюз срещу Византия, завършил с тяхната консолидация в една обща държава. Въпреки това през началния етап до средата на IX в. характерът на обществените отношения и социалната структура в българското общество са далеч от разбирането за средновеков

97

ната държава, каквато тя съществува в Европа. Като нейна най-съществена и отличителна черта, даваща специфичния облик на ранносредновековната българска държава, несъмнено може да бъде изтъкнато запазването на племенна обособеност. Въпреки че по силата на сключения съюз славянските племенни вождове признават върховната власт на българските владетели, до първата половина на IX в. те запазват териториалната си обособеност и вътрешно самоуправление. В социален аспект това означава, че всяка от двете общности продължава да прилага съществуващите форми за обществена регулация, като постепенно започват да се задълбочават процесите на феодализация, които са следствие на структурните промени в държавното устройство. Съществена стъпка в процеса на общественото регулиране и решаването на общозначими въпроси от политическо, военно или социално естество се явява възможността да бъдат свиквани народни събори (Ангелов, П., 1999: 30). Като колективен орган те имат функциите да утвърждават решения или действия на владетеля, с което очевидно се стеснява неговата институционална роля. Липсата на достатъчно информация и фрагментарният характер на изворите (Теофан, Хроника на Регион) не позволява по-подробно да се открие тяхната роля по отношение на социално значими дейности, които с процеса на утвърждаване на владетелския институт постепенно намаляват до чисто представителни функции (Каймакова, М., 2000: 53). Задълбочаващите се процеси, свързани със съществуващата диференциация, довежда до постепенното обедняване на широки слоеве от българското общество, а тяхното

подпомагане изисква очевидната нужда от намеса и регламентирането на обществените отношения от страна на държавата. Към началото на IX в. съществуващите социални проблеми вече представляват се риозно предизвикателство не само за местното самоуправление, но и за цен тралната власт.

В историографията се приема, че в началото на IX в. при управлението на хан Крум (803-814) са предприети първите опити за социална регулация и кодификация по отношение подпомагането на бедни и нуждаещи се. Във византийския енциклопедичен сборник от X в. „Свидас“ [ZovíSaq, Cyda] по лулегендарно се описва една от най-съществените реформи - установяване на общо законодателство (обичайно право) и регламентирането на социалната защита на безимотните и нуждаещите се от страна на имащите, за да се преодолее продължаващото обедняване на значителен слой от българското население. Според съдържанието на кодекса, хан Крум заповядал:

*„На всеки, който проси, да не се дава малко, но да бъде
достатъчно задоволен, за да не изпадне пак в нужда;
или пък, който не постъпи така, ще му бъдат отнети имотите”* (*Suidas*. ГИБИ. Т V: 310).

98

Въпреки спорните исторически и правни аспекти (Петров, П., Петрова, Г., 2005; Ангелов, Д., 1992; Андреев, М., Милкова, Ф., 1979) относно съществуването и прилагането на Крумовото законодателство, несъмнено то отразява макар и в по-общ план установените обществени отношения и е доказателство за социалната промяна в българското общество. В него могат да бъдат открити определени заемки от социално правни паметници, съществуващи в средновековна Европа [Lex salica, Салическа правда] (Fischer, K., 1991), но независимо от това неговата стойност за българската историческа и социалноправна наука е безспорно. Като най-съществени от социалноправен характер могат да бъдат открити следните компоненти:

- регламентиране (гарантиране) правото на частна собственост и нейната защитата от посегателство - целяща превантивни действия по отношение на задълбочаващите се процеси, свързани с обезземляването и предпазване от разоряване на обедняващото българско общество;
- прилагането на различни видове рестриктивни наказания (членовредителски) срещу клеветниците и други провинения, които се явяват специфичен момент на трансформация и преход от обичайно правни норми към юридическа кодификация и първо писано законодателство;
- правното (юридическото) изравняване на прабългарите и славяните, които се намират в пределите на българската държава, премахвайки съществуващия етнически и социален (обществен) дуализъм;

- социално-превантивни - прилагани основно с ограничаващо и възпиращо въздействие (действие) по отношение на социални пороци, сред които пианство (тук се визира разпоредбата за изкореняване на лозята);

- помощ на безимотните и нуждаещите се от страна на имащите, за да се преодолее обедняването на значителен слой от населението;
- утвърждаването на просията като форма на социална подкрепа, което като акт на милосърдие след приемането на християнството се превръща в задължение за всеки член на общността.

Предприетите от хан Крум мерки, в последствие продължени при управлението на хан Омуртаг (814-831), спомагат чрез определени социални и правни реформи не само да се централизира държавното управление, но и да се премахне съществуващият административен дуализъм. Лишавайки от автономия славянските племена, властта в лицето на владетеля принципно не променя установените обществени отношения, а ги регламентира изцяло в рамките на владетелския институт. С оглед на административните промени местните органи на управление вече се определяли пряко от хана и неговите най-близки помощници (служебната аристокрация). Страната била разделена на десет области - комитати, начело на които стояли т.нар. *комити*. По-малки социално-административни единици представлявали жупите (общините),

99

където родовите старейшини (*жупаните*) изпълнявали всички дейности, свързани с обществените отношения и социалната регулация по места. Анализирайки от дистанцията на времето съществуващата социална структура, прави впечатление фактът, че с оглед на регламентирането на социалната грижа и защитата на населението в общините при липсата на ясно обособени институции и органи, каквито съществуват във Византия и средновековните християнски държави в Европа, тук се създават (обособяват) специфични междинни *протосоциални структури*, които в последствие ще се превърнат в първообраз на по-късните енорийски общини, където се центрира подпомагането на нуждаещите се.

Сведения за обществената дейност на лица от кръга на служебната аристокрация, изпълняващи от името на владетеля определени социални инициативи, могат да бъдат открити в един от фрагментарните епиграфски паметници от времето на хан Маламир (831-836) (Бешевлиев, В., 1981: 32). Издълбан на мраморна колона, строителният надпис от Шумен, датиран към първата половина на IX в., прокламира, че по повелята на „хан Маламир, от бога архонт:

Неговият стар боил капхан Исбул (VIII- IX в.) направи водоскок (водопровод) и го даде на архонта. А архонтът даде на българите много

пъти ядене и пиене, а на боилите и багаините даде големи пода ръци. Нека бог удостои от бога архонта да преживее заедно с капхан Исбул сто години. “

По своето съдържание надписът визира изграждането на обществен социално значим проект (строеж), свързан с водоснабдяването на Плиска, което е можело да се осъществи единствено от държавното управление чрез условната дейност на капхан Исбул¹⁰. От друга страна, цитираният надпис е интересен от гледна точка на сведенията, които той дава за:

С социалната структура в българското общество и класовото разделение на съществуващите *съсловия* - родовата (служебна) аристокрация и обикновено населението;

С условното наличие на определени органи в държавното управление за нимаващи се с обществено полезни дейности - т.е. социални органи (служби). В периода до приемането на християнството (864) социалната защита и грижата за бедните и нуждаещите се в ранносредновековното българско общество първоначално се изгражда и регламентира на принципа на взаимопомощ в рамките на родово-племенната община, но постепенно започва да се осъ

¹⁰ По мнението на В. Бешевлиев капхан (кавхан) Исбул е бил съвладетел или вторият владетел след кана. Наред с чисто военната служба, той изпълнявал определени гражданско-административни функции, като очевидно ръководел и упражнявал контрол (регулация) над обществените отношения.

100

ществява преход към нейното институционализиране от страна на държавата. В условията, когато се извършва подобна трансформация и все още липсват характерните за средновековното общество носители на социална закрила, по места се създават и организират специфични структури, които се превръщат в първообраз на социалните (енорийски) служби. Съществуващото обществено развитие и спецификата на средновековното българско общество през посочения период предполагало постепенното нарастване на задълженията и отговорностите за нуждаещите се от специализирани органи (служби), които да са по-тясно обвързани и ангажирани с възникнали социални проблеми и тяхното разрешаване.

В сравнителен план с оглед на протичащите процеси в средновековна Европа, въпреки съществуващите регионални, обществено-политически и религиозни различия, по отношение на социалната защита и регламентирането на грижата за бедни и нуждаещи се ранносредновековната българска държава в дохристиянския период не прави изключение както по отношение на общите тенденции за решаването на възникнали социални проблеми, породени от бедността и нищетата, така и по отношение на адаптивност и социална кодификация.

Така организирана, социалната защита на ранносредновековното българско общество се запазва до втората половина на IX в., когато след утвърждаване на християнската религия се задават новите насоки, свързани с подпомагането и институционалното регламентиране на грижата за бедни и нуждаещи се.

Социална защита в ранносредновековната българска държава след приемане на християнството (втората половина на IX—началото на XI в.)

Реални предпоставки за регламентирането на социалната защита и нейната законодателна кодификация се създават през втората половина на IX в., когато средновековната българска държава приема християнството като официална религия. Установяването на определени взаимоотношения между държава и църква (Инджова, И., 2016: 111) условно могат да се разглеждат като изграждане на своеобразна функционална действаща система¹¹, имаща за цел основно да направлява и ръководи обществените отношения. В този

¹¹ Взаимоотношенията между църква и държава намират място в VI новела и законодателството на император Юстиниан Велики, по-късно са регламентирани в правните сборници: „Еклога“, „Номоканон“, „Исагога“ („Епанагога“) и „Синтагма“ на Матей Влас тер. Особено внимание на отношенията „държава-църква“ се отделя в Исагогата, законодателен акт, създаден по времето на император Василий I Македонец (867-886). Там държава и църква са представени като едно цяло, което се ръководи от владетеля и патриарха. Основните идеи във взаимоотношенията им са хармония, съгласие, координирани действия. Съвкупността от тези принципи се нарича симфония, която е повече състояние на духа, отколкото юридически принцип.

101

смисъл тя се подчинява на идеологическото разбиране за тяхната роля като еманация на божия промисъл, в която държавата има институционално-политически функции, а църквата социално-нравствени.

съществуването на прехода от варварска (езическа) държава към изграждане на средновековното християнско общество в историко-социален план се явява специфичен процес, който е съпроводен не само с идеологическото осмисляне на християнската религия и нейното църковно институционализиране, но също така превръщането ѝ в един от основните носители за преодоляване на съществуващите социалните проблеми, свързани с бедността, милосърдието и подпомагането на нуждаещите.

Интерес към осъществяваната социалнозащитната дейност (раздаването на милостиня [милостиня-«] от страна на църковните институции (които още видно не са били непознати на българското общество) и начините, по които тя се регламентира, са един от акцентите, които намират съществено място в кореспонденцията на княз Борис-Михаил (852-889) с папа Николай I (858-867) (*Nicolai papae I. Responsa*. ЛИБИ Т. II: 121-122). На въпроса му: „*Кому трябва да се раздава милостиня?* [*elemosyna, éXsn^oabvñ*] папата дава срав

нително пространно изложение, в което могат да се открият както начините, по които тя се регламентира, практическите носители, обектите и начините за осъществяване на социални дейности, така също и идеологическата концепция и разбиране за подпомагането, пречупено през християнската теология и мироглед. Като обект и контингент от нуждаещи се са посочени: „*всички, които просят, заслужаващи да им се даде*“ („дай на всеки, който ти поиска“, Лука 6:30), без да се прави разграничение между *добрите и лошите* („пра ведните или несправедните“, Матей 5:45). Същевременно в хода изложението се прави изричното уточнение, че вършейки това добро на всички, все пак (приоритетно) „*особена грижа да се полага по отношение на онези, които са от дома на вярата*“, т.е. са християни (Галатяни 6:10). По отношение на начините, чрез които се осъществява социалното подпомагане, в отговорите на папата прозира определена свобода на преценка от страна на субекта, да ващ милостинята, който все пак сам решава кой е нуждаещ се и какво да даде. Същевременно, изяснявайки идеологическата концепция и разбиране за милосърдие, папата дава следната обобщаваща класификация и определение, дефиниращо я като: термин - на гръцки означаващ [elemosyna, *sÁstfpoovvfj*], а на латински [misericordia], т.е. милост, *която човек първо трябва да даде пред себе си и чак тогава пред всички останали*. Степенувайки кръга от нуждаещи се, помощта трябва да се оказва (предлага):

С първо на роднини и близки, *които страдат от нужда* („раздели хляб ба си с гладните, и скитниците сиромаси заведи у дома си; видиш ли гол, облечи го, и от еднокръвния си не се крий“, Исаия 58:7);

102

^ след тях милостта трябва да бъде предложена на тези, които се срамуват да попитат.

Излагайки конфесионалните особености в религиозната доктрина на християнството, папа Николай I все пак напомня, че ще има хора, на които не трябва да се дава нищо. Изхождайки от разбирането за добро и зло, се определя „*да се дава на добрите и да не се помага на грешниците*“, т.е. да не се дава на безбожниците и иновърците (Есх 16: 5-6).

В контекста на установяващите се сложни взаимоотношения на симбиоза и взаимодействие между държава и църква, гарантиращи социалноправовия ред между двата субекта и обществото, чрез отговорите се прокарва регламентирането на религиозно-правната дефиниция за праведен и грешник, която - то в следствие ще намери отражение и място в правното законодателство за урегулиране на обществените отношения. Пречупвайки ги през религиозната схоластика на християнската религия и съществуващото разбиране, папата класифицира и разграничава в обществото най-общо две основни категории -

праведни и грешници („*щом праведният едва се спасява, какво ли ще ста не с нечестивия и грешника*“). Първо Петрово послание 4:18). Изхождайки от подобна религиозно-правна дефиниция се забранява всякакво общение с грешниците, защото, „*който ги подкрепя, той е нечестив и подкрепя беззаконието*“, т.е. е срещу държавата и владетеля.

С възприемането на християнството като официална религия постепенно се създават условия за въвеждането на цяла система от общи задължителни и правила, които постепенно се разпрострат и налагат в цялата страна (Анге лов, Д. 1971: 268). На мястото на съществуващата родово-племенна социално защитна структура християнската църковна организация постепенно създава и институционализира грижата за бедните и нуждаещите се. Изграждането на църковната структура и организация по места спомага в кратък период от време, наред с християнската обредност и религиозно-православната догматика, да се прилагат социални дейности, свързани с подпомагането на бедните и нуждаещите се.

Грижата, осъществявана в рамките на новосъздадените християнски общини по места, поне в началния етап, слабо се отличава от съществуващите подобни в средновековна Европа. Основно те са насочени към оказване на помощ под формата на благодеяние [благодѣнь-] и подаяние [милость подати] (Чавдарова, А., 2012: 18-19). Възприети са и се наложили постепенно в бита на населението голям брой от християнските форми за подпомагане и грижа, което с времето утвърждава в съзнанието на хората един нов светоглед и на чин на живот. Всичко това спомага чрез трансформирането на системата да се създаде една нова организация за социална защита, която премахва напълно части от старата езическа структура, но запазва под други форми и с промене но съдържание една нова институционализация на грижата за бедните.

Социална кодификация в ранносредновековната българска държава (IX-X в.)

Паралелно с институционализирането на грижата за нуждаещите се от църквата през изследвания период, се пристъпва към правното регламентиране и кодификация на социалното законодателство в ранносредновековното българско ханство-царство. Непосредствено след покръстването от Византия навлиза и се разпространява в употреба една нова система от юридически норми и правила. Първоначално в България започват да се прилагат няколко правни сборника, чието предназначение е да регулират социалноправните отношения сред населението в духа на новата вяра. Между тези сборници особено внимание заслужава т.нар. „Еклога“¹², която започнала да се прилага в нашата страна вероятно още през първите години след покръстването. Едновременно с „Еклогата“ в България е пренесен от Византийската империя и

още един правен сборник, познат под името „Номоканон“ (от гръцките думи „ $\nu\omicron\mu\omicron\alpha$ “ светски закон и „ $\kappa\alpha\upsilon$ “ църковен закон). Докато първият съдържа закони и разпоредби в областта на гражданското право, вторият се отнася до регулиране взаимоотношенията между духовенството, както и редица въпроси, свързани с обществения и религиозния живот на населението (Ангелов, Д. 1971: 269-270). Въз основа на „Еклогата“ и „Номоканона“ в средновековна България, вероятно още по време на княз Борис-Михаил (втората половина на IX в.), е съставен и първият местен социалноправен сборник, познат в две редакции - кратка и пространна, под името „Закон за съдене на хората“ [За конъ соуднии людомъ]13. По съдържанието си той представлява сбор главно от наказателноправни разпоредби, видоизменени до известна степен под влиянието на християнската религия. С въвеждането на едно ново и задължително за всички светско и църковно право се отменя съществуващото дотогава разнообразие от форми и разпоредби за социална регулация на обичайното славянско и прабългарско право. Като специфична негова особеност в социалнозаконодателен план, наред със светските наказания и църковните епитимии14, могат да бъдат открити чисто социалните му измерения, отнасящи се до бедността. Така например още в първия параграф на закона се указва, че:

12 „Еклога“ е византийски правен паметник, създаден през първата половина на VIII в. (726 г.) при царуването на Лъв III Исавър (717-741).

13 Д. Ангелов, М. Андреев. История на българската феодална държава, с. 31. Андреев, М. (1957) Към въпроса за произхода и същността на Законъ соудныхъ людмъ, ГСУ, ЮФ, XLIX, 1-60. Андреев, М. (1964) Нови проучвания и нови теории относно произхода на Законъ соудныхъ людмъ, ГСУ, ЮФ, IV, 27-83; Яновски, Б. (1961) Още по въпроса за произхода и същността на Законъ соудныхъ людмъ, ГСУ ЮФ.

14 От гръцки: *ектѣ*, „порицание“ е извънредно задължение, което се налага от духовник във връзка с извършени грехове от вярващите. В отделни случаи то може да бъде под формата на различни духовни наставления, имащо за цел не да наказва, а да изправи и излекува.

14 От гръцки: *ектѣ*, „порицание“ е извънредно задължение, което се налага от духовник във връзка с извършени грехове от вярващите. В отделни случаи то може да бъде под формата на различни духовни наставления, имащо за цел не да наказва, а да изправи и излекува.

14 От гръцки: *ектѣ*, „порицание“ е извънредно задължение, което се налага от духовник във връзка с извършени грехове от вярващите. В отделни случаи то може да бъде под формата на различни духовни наставления, имащо за цел не да наказва, а да изправи и излекува.

104

Есеко село, въ което се вършатъ служби (молитви) или клетви, да се езически служби (треви), или клетви, отдаде на божия храм (църква) с да се отдаде на вожия храмъ всичките му имоти. Които господари (черквата) съ всичкия си имотъ. Които има в това село и вършат (подобни) господари има въ това село и вършатъ служби и клетви, да се продадат (подовни) служби и клетви, да се (отдадат) с всичките си имоти, а продадатъ съ всичкия си имотъ, а цената им (стойността) да се даде на цената имъ да се даде на сиромасите. сиромасите).

Всяко село, в което се вършат езически

Подобна разпоредба може да бъде видяна и в друг параграф на същия закон:

Който си има жена и свлуди съ ровиня, като Който си има жена и съгреша с р°биня, се хване везчинницата, князът на тая като се хване безправната, князът на тази земя тревва да я изгони извън земята и земя тРябва да я изгони извън земята и да да я продаде въ друга земя, а цената и да я проДаДе в Друга земя, а цената и да се се раздаде на сиромаси. раздаде на сиромасите.

Анализирайки посечените сведения, могат да бъдат открити няколко съществени аспекта по отношение на прилаганата социалноправна регулация в българското средновековно общество. На първо място, в контекста на изложената информация се налага виждането, че бедността като повсеместно явление, характерно за средновековното общество (Чавдарова, А., 2012: 24-27), въпреки регионалните и конфесионалните (религиозни) различия, не е непознато за българската действителност. На второ място, по отношение на социалната стратификация лесно може да се открие структурата на българското общество, в която ясно могат да бъдат разграничени диференцирани групи (съсловия) от духовници и господари (князе) и селяни християни. Трето, в условията на слабо развити стоково-парични отношения интерес представлява отдаването (продажбата) на имотите на провинилия се, което се явява специфична форма за подпомагане на бедните и нуждаещите, която вероятно се явява наследство от предходния период (родово-общинния). Подобни елементи могат да бъдат открити и в една специфична разпоредба, отнасяща се до пленниците и чужденците:

105

Ако някой купи пленникъ отъ (ровътъ) да се отпусне своденъ. чужденци съ всичкия му снарядъ, а тоя Ако някой купи пленник от чужденци има да плати за себе си цената, дадена с цялото му снаряжение, а той може да за него, да си иде своденъ. Ако нема плати за себе си цената, дадена за него, откупъ, да остане като ровъ, додето се да си иде свободен. Ако няма средства, отработи. Ако се договори за цена да остане като роб, додето се отработи. наречена плата (мъзда), тя да вжде на Ако се договори за цена, наречена годината три стълези (жълтици), и *плата* (мъзда), тя да бъде на година три предъ свидѣтели. Така като се свърши, стълези (жълтици) и пред свидетели. Така като свърши, (робът) да се

отпусне свободен.

Преповтаряща в голяма степен сведенията на Псевдомаврикий *{Mauistics, ГИБИ, II: 281-283}*, може да се каже, че виждаме едно наследство - наслажда не на остатъци от времето на родовата и племенната раздробеност в преддър жавния период и съществуващото обичайно право на славянското общество. Същевременно близко по смисъл с оформилата се още през III в. концепция за „Седемте физически акта на състрадание“ - „да утешии затворниците и пленените“ (Мат. 25: 35-36; Тобит 1: 16-17), в българското общество се из граждат определен набор от нравствено-религиозните виждания, обуславящи цялостното разбиране за социалната грижа и милосърдието (Чавдарова, А., 2012: 25). Така, наред с външната форма на християнската практика, се създава онази индивидуална вътрешна нравствено-морална система от правила, която е характерна за средновековния човек.

Ролята на църквата за социалната защита на населението

Теологично-идеологическа обосновка на грижата за бедни. От Св. Василий Велики (330—379) до Св. Иван Рилски (876—946)

В пасторалната практика на православната и католическата църква през ранното средновековие изграждането на идеологическата концепция и разбирането за социалното подпомагане и милосърдието се развива под въздействието на различни теоретични обосновки и идейни виждания сред представителите на ранно християнската теологическа мисъл. Подобно на западната църква, където апологети (теоретици) като Св. Аврелий Августин, Т. Аквиански и Св. Бенедикт от Нурсия дават обосновка на разбирането за милостиня и институционалното регламентиране на грижата за бедни, православната църква в лицето на най-почитаните си представители Св. Василий Велики, Св. Григорий Богослов и Св. Йоан Златоуст също формират (изграждат) религиозно-догматична (доктринална) система, основана на разбирането за социалната грижа и подпомагане на бедните.

106

Въпреки че до Великата Схизма през 1054 г. между източната и западната църква да не се забелязват съществени различия по отношение на социалното подпомагане, регламентирането на формите за социална защита на градското и селското население и институционализирането на социалните грижи от манастирите, постепенно се задават и формират доктринално отделни направления,

които оформят идеологическата основа за последващото надграждане и развитие на съществуващия средновековен социален модел.

Сред значителните представители на православната теологическа мисъл, задаващи базовите концепции и разбиране за мястото на църквата и нейната роля по отношение на социалната защита, може да бъде открояна цялостната дейност на Св. Василий Велики (330-379). Несъмнено тук могат да бъдат посочени не само догматично-полемичните му трудове и дейност, но също така и екзегетичните¹⁵ му коментари, сред които със силен социален заряд могат да бъдат изведени:

^ няколко трактата, служещи за въведение към нравствените правила („За Божият съд“, „За вярата“ и особено „Нравствените правила“; ^ догматични и нравоучителни беседи: „За Милостта и съдът“, „За утешение на болните“, „Как човек да живее добре“ (Федер, У., 2008). Решително критикуващ сребролюбието и егоизма на богатите, излишно трупашки ненужно материални блага пред очевидните нужди от грижи за бедните, *стоящи с хиляди край портите и викащи с жален глас*, той назидателно ги порицава и наставлява (поучава):

Какво ще отговориш в съдния ден ти, който човека не намяташ; за брата си в дрипи нехаеш; оставяш житото да се скапе, а гладните не храниш; ти, който златото трупаш, а притеснения пренебрегваш?

Защо отказваш да дадеш, твърдейки, че не ще стигне за всички искащи. И езикът ти се кълне, а ръката ти те изобличава: мълчаливо тя разкрива лъжата, която бляска изпод камъка на пръстена ти. Колко хора може да освободи от дългове един твой пръстен? Колко срутени домове може да вдигне? Една твоя ракла с дрехи може да облече цяло зъзнещо село. Но ти оставаш бездееен и отпращаш бедния, без да се боиш от справедливото възмездие на Съдията Христос. Не си пожалил, няма и да бъдеш пожален; не си отворил дома си и ще бъдеш изгонен от Небесното Царство, не си дал хляб, не ще получиш вечен живот.

Разясняващ пътищата, по които грешникът може да се спаси, той обяснява как точно да се постигне това:

15 Екзегеза (от гръцки - „глупак“, „глупак“ от „εἰς τὴν ἀπαιτείαν“, „да се изведе“) - т.е. критично обяснение или тълкуване на текстове с библейско или религиозно съдържание.

107

Ако разпръснете богатството си, Бог ще ви приеме, ангелите ще ви възвеличат, а всички създания на света ще ви благословят. Вашата слава ще бъде вечна; ще наследите короната на правдата и Небесното царство.

Всички тези неща ще ви бъдат възнаграждение за вашето управление на нетрайни дела.

Значителен принос към осмислянето и разбирането за социално-нравствената роля и отговорност на църквата по отношение на социалната защита на нуждаещите се чрез своята дейност развива и друг виден християнски представител на източната църква - св. Йоан Златоуст (347-407). Своите виждания и разбирания той излага в няколко полемично-нравствени теми и беседи, сред които могат да бъдат открити: „*Какви трябва да бъдем като християни*“, „*За покаянието*“ и „*За истинското богатство*“.

И тук основно място намира разбирането за богатството, което обаче трябва да се съчетава с добри дела. Обясняващ в кои случаи то е добро, Св. Йоан Златоуст определя:

*...че то е, когато богатството принася
радост на бедния и облекчава неговата нищета.*
„Аз бях очи на слепия и нозе на хромия; за сиромаси бях баща“ (Иов
29: 15).

Разясняващ какво трябва да е моралното му изражение, се акцентира върху разбирането, че богатство не е грях, ако се прилага с любов към бедните и страдащите („Странник да не нощува на улицата; вратата ти да е отворена за пътника“ (Иов 31: 32). Именно използването му на дело прави човека духовно свършен и извисен, превръщайки го в истински богат - богат на добродетели и богат на милосърдието.

Пречупвайки през християнската идеология разбирането за материалното, Св. Йоан Златоуст задава една от основните концепции в разбирането за богатството и милосърдието, разграничавайки богатите на такива, които трупат, и такива, които дават.

*Едните събират, а другите - раздават; едните сеят в земята, а
другите разорават небето. Колкото небето е по-прекрасно от
земята, толкова имането на едните е по-лошо от истинското
богатство на другите. Защото едните се ползват от любовта на
мнозина, а другите от всички се осъждат.*

108

Несъмнено, след приемане на християнството в ранносредновековната българска държава влиянието, което църквата оказва върху формирането и социално-нравствените възгледи и разбиране за социалното подпомагане в българското средновековно общество, се създават условия за появата и развитие на локални социално-идейни течения, свързани с разбирането за бедността,

подпомагането и грижата за нуждаещи се.

Пречупвайки се през призмата на социалната специфика и религиозно-идеологическите влияния в българските земи през X-XI в., могат да бъдат ясно открити две основни насоки, в които се развива средновековният миро глед и разбирания на българина - отшелничеството и богомилството.

Познато като форма на аскетично усъвършенстване, отшелничеството като социална база за осмислянето на нравствено-идеологическото разбира не то за милосърдие и социалната справедливост се развива от Св. И ван Рил ски (876-946). В малкото достигнали сведения и жития, описващи го като „*боголюбезен по нрав*“, приемащ постническа храна, той заклеява сребро любieto, защото:

... то (златото) много вреди. И защо ли му трябва злато на оня, който нито хляб приема до насита, нито вода пие за утоляване на жаждата си? (Иванов, Й., 1936: 58-59).

Показващ своеобразна картина на реалното социално състояние на българското общество от втората половина на X в., то силно контрастира на све денията, съдържащи се в Български апокрифен летопис за времето на цар Симеон I Велики (893-927) и цар Петър (927-969), обрисуваш една социална химера и период на:

...изобилие от всичко, сиреч пшеница, масло, мед, мляко и вино, където вреше и кипеше от всяко божие дарование, и нямаше скъдност от нищо, но имаше ситост и изобилие от всичко по изволение божие.

...и вземаше данък от цялата своя земя по всяка област на своето царство: едно повесмо и лъжица масло и яйце на година. Това бе неговият данък от неговата земя, от неговите люде и нищо друго не искаше той. И много изобилие имаше в онова време.
(Петканова, Д., 1982).

Силно повлиян от възгледите и разбиранията на Св. Василий Велики, св. Ефрем Сириец (Ефрем Сирий) (ок. 306-373), както и други църковни идеолози, наред с критиката си към богатите, той заклеява не само суетата на владетеля (цар Петър):

109

...който славата на този свят, удоволствията, и богатството потопяват като морски вълни,

но също и пасивната му роля начело на държавата, защото:

...украсен с диадема, не трябва да намираш единствено наслада, увели

чавайки богатството си, като привързваи сърце към него. (Пс. 61: 11).

Наставлявайки владетеля, Св. Иван Рилски задава фундаментална от съвременна гледна точка концепция и разбиране за отговорността му като ема нация на държавното управление и социалната му ролята в нея, където:

*„Държавата на царя е богатството,“ но то е да го употребява за
оръжие и войнство, а не за свои сладости -
а най-вече за сакатите и бедните, за голите и бездомните. “*

Чрез тези свои възгледи Св. Иван Рилски излиза далече от средновековната (традиция) схоластика, задавайки модерна за времето си концепция, превърнала се в основна социална програма за съвременните общества.

Подобни социални схващания могат да бъдат намерени в религиозно идеологическите виждания и на *богомилите*. Характеризирано от съвременната наука, като социално по съдържание и религиозно по форма движение, богмилството възниква по българските земи през X в., като антифеодално реформаторско народно движение. Критиката, която нейните представители от правят към средновековното общество, е насочена основно към установения социален модел на съсловната феодална система и духовенството, като целта е да се покажат обществените недъзи, провокирали богмилските проповеди.

Като основен източник, даващ подробна информация за развитието на богмилското учение и отношението му към догматиката на православната църква и неравенствата, породени от съществуващата феодална система, *„Бе седа против богомилите“* на Превитер Козма (втората половина на X в.) дава съществена представа за протичащите процеси в българското средновековно общество през X в. Оспорвайки тяхното учение в полемичната си беседа, той се опитва да разкритикува възгледите и поведението им, като докаже техните антисоциални разбирания за съществуващия социален ред. Една от основните му критики е насочена именно към враждебното и неодобрително то им отношение към богатите, властта и църквата, както и към техните верни служители, като учат (подстрекават) зависимите членове на обществото да не се подчиняват на господарите си.

110

*Като хулят богатите, учат своите да не се подчиняват на господари те си;
ненавиждат царя; ругаят старейшините; укоряват болярите; ми слят, че
са омразни на Бога, които работят на царя,
и заповядват на всеки слуга да не работи на своя господар.
(Превитер Козма, 2017: 59)*

Анализирайки в социален план от съвременна гледна точка сведенията на

Презвитер Козма, тук могат да бъдат открити няколко съществени елемента. С оглед на протичащите процеси и развитието на социалните отношения в средновековните общества през посочения период изпъкват задълбочаващите се различия, породени от съсловната структура на съществуващата феодална система. Бързото обедняване на населението, породено от политическата криза в българското общество през X в., както и изпадането на голяма част от населението в определена форма на зависимост, която в някои отношения се доближава до робство, съчетано с критика към църквата и монашеството, които живеели по начин, силно контрастиращ с разбирането за „любов към ближния“ и грижа за нуждаещите се, са основната причина за появата и бързото разпространение на богомилството в Средновековна България.

Институционализиране (регламентиране) на социалните грижи от църковните институции и манастирите в българските земи под византийска власт (края на XI - началото на XII в.)

Първите писмени исторически сведения, отнасящи се до трайното регламентиране и институционализирането на грижата за бедните и нуждаещите се, прилагани от църковните институции в манастирите през ранното средновековие, се поставят в периода между V - VI в. с въвеждането на Монашеските правила/типикони (богослужебни устави) (Чавдарова, А., 2012: 27-28)16.

В течение на векове под влиянието на оформилите се два литургични центъра - Константинопол и Рим, постепенно се създават и развиват специфични форми на богослужение и регулация в манастирските институции, които въпреки различията в двете практики силно се влияят една от друга и остават близки по същност и функции дори и днес.

За разлика от западноевропейския модел, който остава сравнително стабилен и устойчив, правилата, които уреждат цялостната дейност на манастирите във Византийската империя и православния свят, претърпяват значително еволюционно развитие. В ранния етап от развитието на монашеските институции

16 Първият правилник (устав), по-известен като „Правилата на Св. Бенедикт“ (Regula Benedicti), станал в последствие водещ за западното християнство, е съставен и въведен около (525-540) от Св. Бенедикт от Нурсия (470-547) за манастира (абатството) Монте Касино.

111

туции (IX в.) силно влияние върху тях оказва Студийски манастир край Константинопол. На основата на монашеската литургична традиция, повлияна от уставите на св. Антоний Велики (251-356), преп. Пахомий Велики (ок. 290/295-346/348), св. Василий Велики и др. (Древни монашески устави, 2002), към началото на IX в., игуменът на Студийския манастир Теодор Студит († 826) утвърждава като модел в православния свят Студийски (Константинополски)

типикон, който в последствие значително се обогатява и остава в употреба до началото на XI в., когато е заменен от Йерусалимският типикон.

Имащ за цел не само да изложи реда и начина за извършване на богослуженията, но и да регламентира определени правила не само от църковно-дисциплинарен характер, но и по отношение на социалната регулация, той се превръща в модел, който се утвърждава и в българските земи през посочения период.

Първият (1083) исторически зафиксирен в българските земи богослужбен манастирски устав (Типик), цялостно регламентиращ дейности по отнoшение на грижа за бедните и нуждаещите се, е „съставен по желание и въведен за употреба от Григорий Бакуриани, велик доместик на Запада, за основания от него манастир на пресвета Богородица Петрицонитиса“ (дн. Бачковски манастир, Бачково, Асеновградско) (Петкова, И., 2005: 28-35; Бакуриани, Г., 1925) (вж. Приложението).

Утвърден от Ерусалимския патриарх Евтимий I (1083-1084), настоящият типик се приема като правилник за манастирската обител, чрез която ктиторът - „сeваста и великия доместик на Запада господин Григорий Бакуриани [Групуорюд Пакоир¹⁷ о д] отдава на почитаната от него животворяща Троица, в Чиего име е кръстен, на Която служи и на Която се уповава с надежда да и вярва“ (Бакалова, Е., 1977).

В Типика (правилника) (Глава VI) с точна регламентация се определят както числото и броят на монасите, за които е наредено да бъде построен манастирът, така и тези измежду тях (парици и клирици)¹⁷, които да работят и да им помагат.

„От споменатия брой - петдесет и един - единият е игуменът, който трябва да бъде изпълнен с всякакво знание, разсъдливост, добродетел и със страх и любов към бога. Други двама от тях трябва да бъдат епитропи¹⁸ (т.е. църковен/манастирски настоятел) - единият от Филипополската област, а другият - от пределите на Мосинопол (дн. Гюмюрджина, Северна Гърция) и разположените в съседство с него земи. Един от монасите да бъде назначен за еклисиарх, владеещ църковния ред, който със знание да следи никой да не се отклонява от църковния устав и божия ред.“ В Глава XXI се нарежда

¹⁷ Вид зависимо население, което било подчинено на епископите срещу определени данъчни облекчения към държавата. За тях вж.: 81 111a ВавПц II. - ГИБЛ Т. VI, С. 1965, с. 41.

¹⁸ **Епитроп** (църк.) Лице, избрано да се грижи за паричните средства и имотите на църквата; църковен настоятел.

при извършване на помен за ктатора и близките му на *братята в манастира да се дава също ядене и угощение, като и да им се оказва финансова помощ при нужда*. Така се създават своеобразни гаранции за тяхното материално и финансово обезпечение, за да могат да вършат своите добри дела. В няколко следващи разпоредби по-обстойно се определя не само сумата, която монасите получават - *седемдесет и две номизми*, но и размерът на подаянието за всички, които са дошли

на споменатия помен - *двадесет и четири жълтици*. Като специфично изискване се регламентира: че ако остане нещо от *определе ните номизми или нещо друго от храните*, те да се раздадат на нуждаещите се. За душевно спасение и утешение на бедните и служещите в този манастир *мистици*¹⁹ и *парици*²⁰ също така *да се дава половината от сумата, която е приход на манастира*, както и *половината от всички видове храни, които манастира добива*.

Всички изброени дейности *игумените и икономите* на манастира са длъжни да *вършат и спазват със страх от бога, с чиста съвест и безпри страстно*.

По-нататък в Типика (Глава XXVIII, Глава XXIX и Глава XXXI) се опре делят и конкретните грижи и прояви на благодаяние от страна на ктитора чрез манастира, като за целта се регламентират отделните места (старопиталища, приюти към манастира), където то да се прилага, и начините, по които да става. Непосредствено към манастира се определя създаването на старопи талищ е [у п р о ко ^а, ш Г ег т а п и т], в което да бъдат гледани възрастни хора ^ е г о с о т ш т) и опасно болни лица. Грижите, които трябва да се прилагат по отношение на тази специфична категория лица (Глава XXVIII), както християнският дълг повелява, влиза в пряко задължение на монасите, които трябва да ги *„утешават в техните скърби и тяхната болка“*. Самият Григори Бакуриани обръща особено внимание на отношенията към грижата за тях, като напомня на монасите *„безспорно да понесат нещастията им, като им при служат, защото ще получат заслужена награда от праведния съдия“*. На игумените се вменява отговорността да надзирават братята и да се грижат не само за телесните, но и за душевните болести на старците и болните и с полезни съвети *„да лекуват душите им“*.

Към структурата на манастира се регламентира създаването на три странноприемници, наречени от благодетеля им *лествици*²¹ (Глава XXIX).

19 Мистиците са юридически свободни, но ратайстват на земите на феодалите срещу незначително възнаграждение.

20 Те са снабдени със земя и с известни права над нея, но не и владелчески, като феодалът (или църквата) са нейният върховен собственик.

21 Лествици, т.е. стълби. Думата се употребява в преносен смисъл. Чрез тия *„стъл би“*, с които Григорий Бакуриани означава трите странноприемници, той смятал, че ще постигне *„царството небесно“*. Тук се има предвид онова съновидение на Аврамовия син Яков (Битие,

28: 11-15), който видял в сън стълбицата (лествицата), издигаща се от земя

Първата странноприемница/приют (Цончев, Д., 1960: 99-109) е под село то, наречено Станимака (Oxsvog^axog, дн. Асеновград), където:

всеки божии ден да се раздава на пътниците и на бедните два модия²² жито и две мери вино от приходите на казаното село Станимака, а също и за суха храна или готвено, каквото божията милост даде, например зърнени храни и зеленчуци.

За нейната грижа и издръжка се определя една от господарските водени ци, които се намират в Станимака, да мели *мливо*²³, а един *парик (парогкод)*²⁴ от това село, който е *освободен от всяка тежоба и служба, на които подлежи цялото това село*, да върши добросъвестно и със страх от бога следните (об щополезни, обществени, социални)²⁵ дейности:

S да служи само на тази странноприемница;

S да носи дърва и вода

S да изпълнява всякаква необходима за странноприемниците работа; S чрез него да се върши и снабдяването на бедните и пътниците; S да разпределя безпристрастно даваните припаси, като получава заедно с

другите братя от манастира падащата му се заплата като брат от трети разред. В създадената странноприемница наред с изброените дейности се регламентира да бъде изграден своеобразен приют, който представлява помеще ние с легла за престой, в което има пещ и огнище, „ т а когато дойде гост в студени дни, да се стопли, да се подслони и да си почине“. Подобно на съществуващите през ранното Средновековие [ξ,svoʃoxsia, *xenodochium*] (Чавдарова, А., 2012: 21-29; Hendrik, D., 2008: 398-422), се изграждат и обособяват болнични помещения [voaoKo^sia, *nosocomium*]. Предназначени за пристигащите тук пътници и приятели, които в случай че заболеят от някаква болест, *могат/трябва да прекарат три дни или докато се излекуват напълно*, след което да се изпратят²⁶.

та до върха на небесата, по която ангели възлизали и слизали надолу, т.е. да се достигне небесния рай.

22 Един *модий* като мярка за зърнени храни се равнявал на около 8,5 кг/л. 23

Зърнени храни, които са за смилане.

24 Зависим селянин във Византия и във феодалната българска държава (с по-малка степен на зависимост в сравнение с отрока), който плаща данък в пари или натура, изпъл нява определена повинност и работи ангария.

25 На практика посоченият парик се явява **първият зафиксиран от изворите социа лен работник** в смисъла, който съвременната социалната работа разбира. 26 Подобни разпоредби могат да бъдат открити в различни правилници на европейски манастири от същия период (за тях вж.: А. Чавдарова 2012: 27-29).

114

За сигурността на странноприемницата и всички, които преминават по пътя за Станимака, на близка височина се регламентира изграждането на една кула (*прибежище*), защото:

... и ако се случи някаква опасност, да се запазят в кулата, та ако дойде
някой насилник, ръката му да не успее “

В странноприемницата Мармарион, която е близо до моста²⁷, както и в другата, която е край морето при манастира Свети Никола²⁸, също се поставя по един парик, имащ за задача:

^ да подслонява и подпомага преминаващите пътници и нуждаещите се; ^ да дава подслон на бедните и сиромасите.

За да може да изпълнява пълноценно възложената му *длъжност*, манастирът да му изплаща *заплата* като на онзи в Станимака. Да се дава всеки ден на странноприемницата Мармарион по един модий жито²⁹ и по една мера вино от приходите на селото Правикий. В обязаността на посочения парик като отговорност влизат задълженията му да мели мливото, да носи дърва и да изпълнява всякаква друга работа, нужна, за да се поддържа странноприемницата. Според документа за странноприемницата край морето, разположена до манастира „Св. Никола“, също да се дават всеки ден по един модий жито, една мера вино и за готвене, каквото божието провидение даде или предвиди - било бобови растения, било зеленчуци от приходите на село Прилонкион. И оттам пак да се освободи един парик като воденичар, да носи дърва и вода и да изпълнява останалите работи при странноприемницата.

Специално място в разпоредбите на Типика (Глава XXXI) е отделено и на социално-възпитателната грижата, свързана с обучението и подготовката на момчета по свещените книги за нуждите на манастира. По изричното изискуване на своя благодетел манастирът „Св. Николай“, който е исихастрия, разположена до крепостта Стенимахос, трябва да приема и обучава не по-малко от шест младежи, които един стар и добродетелен свещеник с мъдрост и скромност да ги напътства и наставлява, докато пораснат и станат способни да приемат свещенически сан. Всичко нужно за издръжката на това богоуто едно дело се регламентира да бъде поето и реализирано от манастира. За да не изпитват затруднения, се постановява свещеника-наставник да получава заплата, каквато взимат монасите от първи разряд, а на момчетата да се да

27 Мармарион - днес с. Мармор (Гърция) - било близо до р. Вардар, между Солун и Пела, където в древността имало станция.

28 Точното местоположение на манастира „Св. Никола“ не е известно. 29 За разлика от странноприемницата в Станимака, където количеството от жито е по-голямо, вероятно приходите на селото Правикий, което издържа приюта в Мармарион, не са били толкова големи, което определя и по-ниските дажби.

ват облекло и толкова пари, колкото подобава, с които те да не се лишават от нищо или да изпитат някаква „скъдност“.

Независимо че обучението на монаси се ограничава в рамките на книжовната преводаческа дейност и религиозно-богослужерна подготовка за нуждите на манастирската обител, факт е, че традициите, които Бачковският манастир в

последствие развива през XIII-XIV в., спомагат той да се превърне в един от водещите културно образователни центрове/средища, където по лучават първоначалното си солидно образование известни наши книжовници като Патриарх Евтимий, монах Андроник и Константин Костенечки (Гюзе лев, В., 2014: 89).

В заключителната част на Типика (наричана също есхатокъл) се посочват санкциите за всеки, който си позволи да наруши волята на разпоредителя:

И заклевам онези, които бъдат след нас игумени на светия този манастир, щото тези странноприемици никога да не понасят каквото и да било частично или пълно лишение от определените за тях припаси, и вярвам, че с благодатта на бога и със застъпничеството на неговите светци всичко наредено и постановено [от мене] ще се запази непокътнато навеки от всяка щета и домогване, ако не относно всичко друго, то поне само за тези странноприемици. А ако по божии промисъл доходът³⁰ на нашия манастир стане по-голям и по-изобилен, нека също така и уредбата на странноприемиците да се подобрява и разширява. Във всеки случай определените от нас постъпления за странноприемиците да бъдат ненарушими и неотменими. А ако някой от нашите потомци поиска да лиши или ограби това определено от нас убежище за странници, нека това му се смята за голям грях и да бъде той съпричастник на нашите прегрешения.

Анализирайки Типика на Бакуриани, от съвременна гледна точка, могат да бъдат изведени няколко съществени извода. Първо, този документ, чрез цялостната регламентация на дейностите, свързани с подпомагането на нуждаещите се от страна на манастира и от неговия благодетел, се явява първият исторически фиксиран законодателен акт за институционализиране на социалните грижи през Средновековието в българските земи. В отделните глави на правилника ясно се определят както организационната структурата и лицата, занимаващи се с всички социални дейности, така също и контингентът от нуждаещи се. Второ, чрез документа се регламентира формата на финансиране на социалните дейности, а именно чрез средства, дарени от ктитора на манастира,

³⁰ В Типика наред с изброените имоти, които манастира има, са дадени данни и за добитъка, който той притежава: 110 коня и кобили, 15 магарета, 4 бивола с 2 малака, 2 телета, 47 чифта волове, 72 крави, 238 овце, 24 овена и 52 кози.

116

като той получава облекчени условия за икономически възможности, създават условия чрез обществената дейност, която той развива, а именно да бъде финансово обезпечен и независим. Трето, документът показва, че регламентира не само конкретните социални грижи и местата, в които те се извършват, са близки с тези, които съществуват в средновековна Европа.

Така организирана, грижата за нуждаещите се в българските земи се за пазва до втората половина на XII в., когато църковната структура и манастир ската организация претърпяват съществено изменение. Независимо от задъл бочаващите се социални противоречия и застрашителните размери, които бедността като социален проблем придобива, през този период социалната защита окончателно се регламентира и институционализира, като тя остава изцяло в прерогативите на църквата и манастирите. В това отношение бъл гарските земи не се различават съществено от общия модел и протичащите процеси на социални грижи, съществуващи през Средновековието в Европа.

ИЗВОДИ

На базата на направената историческа ретроспекция, разглеждаща различ ни аспекти, свързани със социалната защита в ранносредновековната българска държава, могат да бъдат изведени нейните специфични елементи, в които има както индивидуалност във формите за социална регулация (основно в дохрис тиянски период), така и съществени прилики в съществуващия модел, характе рен за християнското средновековно общество през посочения период.

През дългия еволюционен път на социална регулация, която българското общество развива и прилага по отношение на своите членове, постепенно се преминава от индивидуални форми на социална защита в отделните етниче ски общности, към общодържавни форми на правно регулиране, които спома гат за консолидирането му в дохристиянския период.

След приемането на християнството се създават реални предпоставки за институционализирането и регламентирането на социалната защита от страна на църквата и манастирите, които се явяват основни носители на социални грижи в средновековното общество.

Наред с изложеното, като съществен елемент, тук могат да бъдат открое ни и идеологическите концепции за социалната защита и грижата за бедните, които под влиянието на християнството отделни представители на българска та средновековна мисъл (духовници) развиват, показвайки, че средновековно то ни обществото върви и следва общите тенденция, свързани с разбирането за социалното подпомагане.

са. (Прев. архимандрит Паисий). Пловдив, Търг. Печ. [Bakuriani, Grigoriy (1925) *Ustav napisan ot velikia Domestik na Zapada Grigoriy Pakurian za osnovania ot nego monastir na Presvetaya Bogoroditsa Petritonitesa*. (Prev. arhimandrit Paisiy). Plovdiv, Targ. Pech.]

Презвитер Козма (2017), Беседа против Богомилите. София, изд. Асеновци.

[Prezviter Kozma (2017), *Beseda protiv Bogomilite*. Sofia, izd. Asenevtsi].

Chronique de Michel le Syrien, p. 361.

Leo Philosophus, *Tactica*, XVIII 104 - ГИБИ, IV, София, 1961, 173-174.

Mauritius. *Strategikon* . - ГИБИ Т. II, София 1958, с. 126; 279, 281-283.

Nicephorus. *Opuscula historica*. - ГИБИ Т. III, София 1960, с. 295.

Nicolai papae I. *Responsa Nicolai I Papae ad consulta Bulgarorum*. - ЛИБИ Т. II, София, 1960, 121-122.

Procopius Caesariensis. *Opera omnia. De bello gothico*. - ГИБИ Т. II, София 1958, с.

126. *Procopii Caesariensis Libri de bellis VIII* - ГИБИ, II, София 1958, 103-148.

Reginonis. *Chronicon* - ЛИБИ Т. II, София, 1960, с. 307.

Sigilla Basilii II. - ГИБИ Т. VI, София 1965, 41-45.

Suidas. *Lexicon grece et latine ad fidem optimorum librorum exactum post Tomas Gaisfordum*. Ed. A. Adler. *Lapssiae*, 1928 - 1938.; ГИБИ. Т. V, София 1964, 308-310.

Theophanes Confessor. *Chronographia*. - ГИБИ Т. II, София 1958, с. 261. *Typicon*

Bacuriani. ГИБИ, Т. VII, София, 1968, 39-66.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, Д. (1992) История на средновековната българска държава и право. София, Булвест 2000. [Angelov, D. (1992) *Istoria na srednovekovnata balgarska darzhava i pravo*. Sofia, Bulvest 2000.]

Андреев, М., Милкова, Ф. (1979) История на българската феодална държава и право. София, Наука и изкуство. [Andreev, M., Milkova, F. (1979) *Istoria na balgarskata feodalna darzhava i pravo*. Sofia, Nauka i izkustvo.]

Ангелов, Д. (1971) Образуване на българската народност. София, Издателство Наука и изкуство, „Векове“. [Angelov, D. (1971) *Obrazuvane na balgarskata narodnost*. Sofia, Izdatelstvo Nauka i izkustvo, „Vekove“.]

Ангелов, П. (1999) Българско средновековие. Лекционен курс. София, Издателство ПОЛИС. [Angelov, P. (1999) *Balgarsko srednovekovie. Lektsionen kurs*. Sofia, Izdatelstvo POLIS.]

Бакалова, Е. (1977) Бачковската костница. София, Бълг. художник. [Bakalova, E. (1977) *Bachkovskata kostnitsa*. Sofia, Balg. hudozhnik]

Бешевлиев, В. (1981) Прабългарски епиграфски паметници. София, Издателство на Отечествения фронт. [Beshevliev, V (1981) *Prabalgarski epigrafski pametnitsi*. Sofia, Izdatelstvo na Otechestvenia front.]

Бобчевъ, С. С. (1907) Българската челядна задруга въ сегашно и минало врѣме. СБНУНК Книги XXII-XXIII, 1-207. [Bobcheva, S. S. (1907) *Balgarskata chelyadna zadruga va segashno i minalo vreme*. SbNUNK Knigi XXII-XXIII, 1-207.]

- Гюзелев, В. (1981) Средновековна България в светлината на нови извори. София, Народна просвета. [Gyuzelev, V (1981) Srednovekovna Bulgaria v svetlinata na novi izvori. Sofia, Narodna prosveta]
- Гюзелев, В. (2014) Съчинения в пет тома. Т 4, Училища, скриптории, библиотеки и знания в България XIII-XIV век. София, Захарий Стоянов. [Gyuzelev, V (2014) Sachinenia v pet toma. T. 4, Uchilishta, skriptorii, biblioteki i znania v Bulgaria XIII XIV vek. Sofia, Zahariy Stoyanov.]
- Древни монашески устави (2002) Уставите на св. Пахомий Велики, св. Василий Велики, св. Иоан Касиан и св. Венедикт. Събрал св. Теофан Затворник. Света гора, Атон, Славянобългарски манастир Св. Вмчк. Георги Зограф. [Drevni monasheski ustavi (2002) Ustavite na sv. Pahomiy Veliki, sv. Vasilii Veliki, sv. Ioan Kasian i sv. Venedikt. Sabral sv. Teofan Zatvornik. Sveta gora, Aton, Slavyanobalg. manastir Sv. Vmchk. Georgi Zograf.]
- Дуйчев, И. (1996) Бачковският манастир през първите векове на своята история. - *Исторически преглед*, 5, 143-151. [Duychev, I. (1996) Bachkovskiyat manastir prez parvite vekove na svoyata istoria. - Istoricheski pregled, 5, 143-151.]
- Иванов, Й. (1936) Жития на св. Ивана Рилски. - *Годишник на Софийския университет*, Историко-филологически факултет, 32, 1-108. [Ivanov, Y. (1936) Zhitia na sv. Ivana Rilski. - Godishnik na Sofiyskia universitet, Istoriko-filologicheski fakultet, 32, 1-108.]
- История на България. (1981), Т 2, София, Издателство на БАН. [Istoria na Bulgaria. (1981), T. 2, Sofia, Izdatelstvo na BAN.]
- Инджова, И. (2016) Църква и държава през XIII-XIV век - отношения на симфония и доминанта. НАУЧНИ ТРУДОВЕ НА РУСЕНСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ, Т 55, серия 6.2, 111-116. [Indzhova, I. (2016) Tsarkva i darzhava prez XIII-XIV vek - otnoshenia na simfonia i dominanta. NAUCHNI TRUDOVE NA RUSENSKIA UNIVERSITET, T. 55, seria 6.2, 111-116.]
- Каймакамова, М. (2000) Българският хан в светлината на първобългарските надписи от VIII-IX в. - В: Сборник в памет на чл. кор. Веселин Бешевлиев., София, Вулкан-4., 48-59. [Kaymakamova, M. (2000) Balgarskiyat han v svetlinata na parvobalgarskite nadpisi ot VIII-IX v. - V: Sbornik v pamet na chl. kor. Veselin Beshevliev., Sofia, Vulkan-4., 48-59.]
- Миланова, А. (2005) Манастирът като фактор за развитието на селото в България под византийска власт (XI-XII в.). - *Годишник на Софийския университет* „Св. Климент Охридски“. Център за Славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. 93. [Milanova, A. (2005) Manastirat kato faktor za razvitiето na seloto v Bulgaria pod vizantiyska vlast (XI-XII v.). - Godishnik na Sofiyskia universitet „Sv. Kliment Ohridski“. Tsentar za Slavyano-vizantiyski prouchvania „Ivan Duychev“. T. 93.]
- Миланова, А. (2011) Динамика на селото в България под византийска власт (XI-XII в.): между разорението и просперитета. - *Годишник на Софийския университет* „Св. Климент Охридски“. Център за Славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“. Т. 97, 67-79. [Milanova, A. (2011) Dinamika na seloto v Bulgaria pod vizantiyska vlast (XI-XII v.): mezhdu razorenieto i prosperiteta. - Godishnik na Sofiyskia universitet

- „Sv. Kliment Ohridski“. Tsentar za Slavyano-vizantiyski prouchvania „Ivan Duychev“. Т. 97, 67-79.]
- Миланова, А. (2007) Градът във Византийска България (XI-XII в.): приемственост и промяна. - *Mediaevalia Christiana* (Средновековен урбанизъм. Памет-сакралност традиции). 2/2007, 7-21. [Milanova, A. (2007) Gradat vav Vizantiyska Bulgaria (XI-XII v.): priemstvenost i promyana. - *Mediaevalia Christiana* (Srednovekovnen urbanizam. Pamet-sakralnost-traditsii). 2/2007, 7-21.]
- Петкова, И. (2005) Данни за социални грижи и благотворителност в българските земи под византийска власт в типа на Бачковския манастир. - В: Обществено подпомагане и социална работа в България. Благоевград, Университетско издателство „Неофит Рилски“, 2S-35. [Petkova, I. (2005) Danni za sotsialni grizhi i blagotvoritelnost v balgarskite zemi pod vizantiyska vlast v tipika na Bachkovskia manastir. - V: Obshtestveno podpomagane i sotsialna rabota v Bulgaria. Blagoevgrad, Universitetsko izdatelstvo „Neofit Rilski“, 2S-35.]
- Петканова, Д. (19S2) Стара българска литература. Апокрифи. Българския апокрифен летопис, Т. 1, София, Бълг. писател. [Petkanova, D. (19S2) Stara balgarska literatura. Apokrifi. Balgarskia apokrifnen letopis, T. 1, Sofia, Balg. pisatel.]
- Петров, П., Гюзелев, В. (197S) Христоматия по история на България., Т. I, София, Наука и изкуство. [Petrov, P., Gyuzelev, V. (197S) Hristomatia po istoria na Bulgaria., T. I, Sofia, Nauka i izkustvo]
- Петров, П. (19S1) Образуване на българската държава. София, Наука и изкуство. [Petrov, P. (19S1) Obrazuvane na balgarskata darzhava. Sofia, Nauka i izkustvo.] Петров, П., Петрова, Г. (2005) История на българската държава и право. Извори 6S0-1944. София, Албатрос. [Petrov, P., Petrova, G. (2005) Istoria na balgarskata darzhava i pravo. Izvori 6S0-1944. Sofia, Albatros]
- Петрова, Г. (2009) История на българската държава и право 680-1878. София, Сиби. [Petrova, G. (2009) Istoria na balgarskata darzhava i pravo 680-1878. Sofia, Sibi]
- Николова, Б. (2010) Монашество, манастири и манастирски живот в средновековна България. Т. 1, Манастирите; Т. 2, Монасите. София, Алфаграф. [Nikolova, B. (2010) Monashestvo, manastiri i manastirski zhivot v srednovekovna Bulgaria. T. 1, Manastirite; T. 2, Monasite. Sofia, Alfagraf]
- Петров, П. (19S1) Образуване на българската държава. София, Наука и изкуство. [Petrov, P. (19S1) Obrazuvane na balgarskata darzhava. Sofia, Nauka i izkustvo.] Федер, У (200S) Княжий изборник: За възпитание на канартикина Т. 1-2, В. Търново, Унив. изд. Св. Св. Кирил и Методий. [Feder, U. (200S) Knyazhiy izbornik: Za vazpitanie na kanartikina T. 1-2, V. Tarnovo, Univ. izd. Sv. Sv. Kiril i Metodiy.] Цанкова-Петкова, Г. (1964) За аграрните отношения в Средновековна България XI-XIII в. София, БАН. [Tsankova-Petkova, G. (1964) Za agramnite otnoshenia v Srednovekovna Bulgaria XI-XIII v. Sofia, BAN.]
- Цончев, Д. (1960) Строежи на Григорий Бакуриани в Асеновград и околността. - Известия на Археологическия институт. Т. 23, 99-110. [Tsonchev, D. (1960) Stroezi na Grigoriy Bakuriani v Asenovgrad i okolnostta. - Izvestia na Arheologicheskia institut. T. 23, 99-110]
- Чавдарова, А. (2012) История на социалната работа. Габрово, Екс-Прес.

Fischer, K. (1991) The Laws of the Salian Franks. University of Pennsylvania Press.

Hendrik, D. (2008) „Diaconiae, Xenodochia, Hospitalia and Monasteries: ' Social Security' and the Meaning of Monasticism in Early Medieval Rome“. *Early Medieval Europe*. 16 (4).

СЪКРАЩЕНИЯ

ГИБИ - Гръцки извори за българската история [GIBI - Gratski izvori za balgarskata istoria]

ИАИ - Известия на Археологическия институт [IAI - Izvestia na Arheologicheskia institut]

ЛИБИ - Латински извори за българската история [LIBI - Latinski izvori za balgarskata istoria]

СбНУНК - Сборникъ за Народни Умотворения, Наука и Книжнина [SbNUNK - Sbornika za Narodni Umotvorenia, Nauka i Knizhnina]

Постъпила май 2019 г.

Типик на Григорий Бакуриани за Бачковски манастир от 1083 г. ΤΥΡΙΚΟΝ
ΒΑΣΟΥΡΙΑΝΙ / Т И П И К НА БАКУРИАНИ
/xuniKÖv Грпуоршг Пакоиршгоу/

РЪКОПИС: Cod. Bucurest. bibl. Acad, gr. № 694 (XVIII s.). - Cod. Chios, gr. bibl. Korais, 1599 (XVIII s.). *Щит. по: ГИБИ, Т. VII, София, 1968, 39-66.; Григорий Бакуриани, 1925, 29-35.]*

Типик, съставен от Григорий Бакуриани, велик доместик на Запада, за основания от него манастир на пресвета Богородица Петрицонитиса

Г лава VI

За числото и броя на монасите, за който бе наредено от нас да бъде постоянен, и че измежду тях трябва да има такива, които работят и по

магат.

...О т споменатия брой - петдесет и един - единият е игуменът, който трябва да бъде изпълнен с всякакво знание, разсъдливост, добродетел и със страх и любов към бога. Други двама от тях трябва да бъдат епитропи³¹ - едният във Филипополската област, а другият - в пределите на Мосинопол и разположените в съседство с него земи.

Глава XXI

Нареждане, дадено от нас на братята, относно моя и на близките ни помен, за яденето и угощението, което им се дава в деня на помена, за раздаването на жълтици на братята в Христа и за това, че трябва да се оказва на тях всякаква помощ.

В деня, когато по божие благоволение се случи смъртта ми, на мене, Григорий, да ми се прави помен и да се раздават на братята в Христа седемдесет и две номизми. За утешение да се дава и твърде обилна и богата трапеза с ядене и пиене, а след пускане на утринната и на светата литургия да се раздадат два десет и четири жълтици на всички, които са дошли на споменатия наш помен. А ако остане нещо от определените номизми или нещо друго от храните, и това да се раздаде на нуждаещите се. А освен това, ако остане нещо от целия приход на този свет манастир, също така половината от всички видове храни

³¹ *Епитропите* са църковни настоятели, архиерейски наместници или, най-общо казано, опекуни, настойници. В случая двамата епитропи били представители на манастирската управа в споменатите области и по всяка вероятност имали за задача да защитават интересите на манастира.

122

да се раздаде за душевното спасение в деня на нашия помен на благочестивите братя в Христа, на бедните, на служещите в този манастир мистии³² и на париците³³. Игумените и икономите да разпределят всичко със страх от бога, с чиста съвест и безпристрастно.

Глава XXVIII

За устройството на старопиталището в манастира и как трябва да се гледат старците и опасно болните хора.

Трябва най-много да се грижите за старците и онези, които са попаднали под някоя тежка болест и са немошни, да ги утешава в скърбите и болките им. Но и те трябва безспорно да понасят нещастията, които им се случват и да се надяват, както и онези, които им прислужват, че ще получат наградата от праведния съдия Исуса Христа. Нашия Господ заповядва да показваме обич и състрадание към нещастните, а игумените са длъжни да се грижат не само за телесните, но и душевните болести,

на старците и болните и с полезни съвети да лекуват душите им. Няма по богоугодно на Бога от това - да направи човек въздържани страстните хора, да направи трезви пияниците, да укроти и успо кои сприхавите, да преобърне в смирени горделивите.

Глава XXIX

Какво постановяваме за трите основани от мене лествици³⁴ наречени, от нас странноприемници.

Под селото, наречено Станимака (от[^]оцаход), над двата пътя, бе построена странноприемница. Нареждам и определям там да се раздава всеки божий ден на пътниците и на бедните два модия³⁵ жито и две мери вино от приходи те на казаното село Станимака, а също и за суха храна или готвено, каквото божията милост даде, например зърнени храни и зеленчуци. Постанових и една от господарските воденици, които се намират в Станимака, да мели това мливо³⁶ и определих един парик (*парогход*)³¹ от това село да бъде свободен от

32 Мистиите са юридически свободни, но ратайстват на земите на феодалите срещу незначително възнаграждение.

33 Те са снабдени със земя и с известни права над нея, но не и владелчески, като феодалът е нейният върховен собственик.

34 Лествици, т.е. стълби. Думата се употребява в преносен смисъл. Чрез тия „стъл би“, с които Григорий Бакуриани означава трите странноприемници, той смятал, че ще постигне „царството небесно“. Тук се има предвид онова съновидение на Аврамовия син Яков (Битие, 28: 11-15), който видял в сън стълбицата (лествицата), издигаща се от земята до върха на небесата, по която ангели възлизали и слизали надолу, т.е. да се достигне небесния рай.

35 Един модий като мярка за зърнени храни се равнявал на около 8,5 кг/л.

36 Зърнени храни, които са за смилане

37 Зависим селянин във Византия и във феодалната българска държава (с по-малка **123**

всяка тегоба и служба, на които подлежи цялото това село, и да служи само на тази странноприемница: да носи дърва и вода и да изпълнява всякаква необходима за странноприемниците работа. Чрез него да се върши и снабдяването на бедните и пътниците. Прочее той да върши добросъвестно и със страх от бога тия неща и да разпределя безпристрастно даваните припаси, като полу чава заедно с другите братя от манастира падащата му се заплата като брат от трети разред. И ако бъдат поставени в тази странноприемница много легла, да има пещ и огнище в нея и двете да горят, та когато дойде гост в студени дни, да се стопли в тази странноприемница, да се подслони и да си почине. И ако някой от пристигащите тук пътници и приятели заболее от някаква боленост, той трябва да прекара три дни. А след тези три дни да се изпрати. Ако пък е много слаб и отпаднал и не може да върви, той трябва да се държи и да почива, докато оздравее напълно. Близо до странноприемницата, на височина ната, трябва да се изгради една кула и ако се случи там някаква опасност, да се запазят в кулата, та ако дойде някой насилник, ръката му да не успее³⁸. В странноприемницата, наречена Мармарион, която е близо до моста³⁹, както и в

другата странноприемница, която е край морето и при нашия манастир Свети Никола⁴⁰ - тези две странноприемници аз построих и учредих за ду шевното спасение на блаженопочившия си брат, също така да се поставят в услуга на пътниците и на бедните някои избрани монаси, един в едната и друг в другата, и да получават и те заплата като онзи в Станимака. Да се дава всеки ден на странноприемницата Мармарион по един модий жито и по една мера вино от приходите на селото Правикий и да се освободи един парик, за да мели мливото, да носи дърва и да изпълнява всякаква друга работа, нужна за тази странноприемница. А също и за странноприемницата Свети Никола да се дават всеки ден по един модий жито, една мера вино и за готвене, каквото Божието провидение даде и предвиди - било бобови растения, било зелен чуци от приходите на село Прилонкион. И оттам пак да се освободи един парик като воденичар, да носи дърва и вода и да изпълнява останалите работи при странноприемницата. И заклевам онези, които бъдат след нас игумени на светия този манастир, щото тези странноприемници никога да не понасят каквото и да било частично или пълно лишение от определените за тях припаси, и вярвам, че с благодарта на бога и със застъпничеството на неговите светци всичко наредено и постановено [от мене] ще се запази непокътнато на веки от всяка щета и домогване, ако не относно всичко друго, то поне само за

степен на зависимост в сравнение с отрока), който плаща данък в пари или натура, изпълнява определена повинност и работи ангария.

38 Авторът на типика взема предохранителни мерки срещу евентуални нападения. 39 Мармарион - днес с. Мармор (Гърция) - било близо до р. Вардар, между Солун и Пела, където в древността имало станция.

40 Точното местоположение на манастира „Св. Никола“ не е известно.

124

тези странноприемници. А ако по божи промисъл доходът на нашия манастир стане по-голям и по-изобилен, нека също така и уредбата на странноприемницата да се подобрява и разширява. Във всеки случай определените от нас постъпления за странноприемниците да бъдат ненарушими и неотменими. А ако някой от нашите потомци поиска да лиши или ограби това определено от нас убежище за странници, нека това му се смята за голям грях и да бъде той съпричастник на нашите прегрешения.

ГЛАВА XXXI

Къде да живеят, да се възпитават и обучават момчетата по свещени те книги.

Определям момчетата да живеят, да се възпитават и обучават в манастира „Св. Николай“, близо до калето от един стар и добродетелен свещеник, който ще им преподава по Божествените и свещени книги и ще ги надзирава и възпитава докато

те и да им вдъхва скромност и добродетели.

Григорий Бакуриани, севаст и велик доместик на Запада, подписах саморъчно настоящия типик на светия ми манастир Пресвета Богородица Петрицонитиса).

125